

महात्मा गांधी : अहिंसक मार्गाचा दीपस्तंभ

डॉ. प्रतिभा सदाशिव देसाई, सहयोगी प्राध्यापक, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर संलग्नित आचार्य जावडेकर शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, गारगोटी ता. भुदरगड जि. कोल्हापूर

सारांश-

महात्मा गांधी हे भारताच्या स्वातंत्र्य संग्रामातील प्रमुख नेते आणि तत्त्वज्ञ होते. त्यांनी देशहितासाठी शेवटच्या श्वासापर्यंत लढा दिला. स्वातंत्र्य चळवळीतील ते असे नेते होते ज्यांनी अहिंसेचा मार्ग अवलंबून ब्रिटीश राज्यकर्त्यांना थक्क केले होते.

महात्मा गांधींना राष्ट्रपिता म्हणून संबोधले जाते. मार्टिन ल्युथर किंग आणि नेल्सन मंडेला यांच्यावरही त्यांच्या सत्य आणि अहिंसेच्या विचार सरणीचा खूप प्रभाव होता. महात्मा गांधींनी अफ्रिकेत सलग एकवीस वर्षे अन्याय आणि वर्णद्वेषाविरुद्ध अहिंसक मार्गाने लढा दिला, ज्यांची किंमत केवळ अफ्रिकेतच नव्हे तर भारतातही ब्रिटीशांना भोगावी लागली. सद्यस्थितीचा विचार करता महात्मा गांधींच्या सत्य, अहिंसा या विचार सरणीची समाजाला गरज आहे. माणूस अहिंसक मार्गाने स्वतःचे जीवन यशस्वीपणे जगू शकतो. समाजालाही एक सकारात्मक दिशा मिळू शकते. या हेतूने संशोधिकेने प्रस्तुत विषय निवडला आहे.

Keywords- महात्मा गांधी, अहिंसक मार्ग, दीपस्तंभ.

प्रस्तावना

महात्मा गांधी एक वकील, वसाहतविरोधी राष्ट्रवादी नेते आणि राजकीय नैतिकतावादी होते. ब्रिटीश राजवटीपासून भारताच्या स्वातंत्र्याच्या यशस्वी मोहिमेचे नेतृत्व करण्यासाठी महात्मा गांधींनी अहिंसक आंदोलनाचा वापर केला. नंतर जगभरातील अनेक नागरी हक्क आणि स्वातंत्र्य चळवळींना महात्मा गांधीकडून प्रेरणा मिळाली.

महात्मा गांधीचे अनमोल विचार मांडताना महात्मा गांधी म्हणतात,

1. “अहिंसा हे बलवानांच शस्त्र आहे”.
2. “अहिंसेच्या मार्गाने एखादी गोष्ट साध्य होते तेव्हा ते यश तात्पुरते असेते त्यामुळे होणारे नुकसान मात्र दीर्घकालिन असते”.
3. “अहिंसा हा माझ्या श्रद्धेचा पहिला लेख आहे. तसेच तो माझ्या संप्रदायाचा शेवटचा लेख आहे”.
4. अहिंसेचे पुजारी, सत्याच्या वाटेवरून चालणारे ईमानदारीचे घडे देणारे गांधीजी म्हणतात, “आपण एखादे काम हाती घेतले तर आपले अंतःकरण त्यात ओतावे व त्याचे फळ ईश्वरावर सोपवावे”.
5. “तोडफोड, राष्ट्रीय संपत्तीचे नुकसान, रास्ता रोको यासारख्या कृतींना लोकशहीत काहीही स्थान नाही. जो अशा कृतींना प्रोत्साहन देतो त्याला लोकशाहीबद्दल बोलण्याचा काहीही अधिकार नाही”.
6. “अहिंसा ही मनुष्याची सर्वांत मोठी ताकद आहे. हे जगातील कोणत्याही हत्यारापेक्षा अधिक ताकदवान आहे”.
7. “एखादा देश आणि त्याची नैतिक मूल्ये किती महान आहेत. हे निथल्या प्राण्यांना कशी वागणूक देतात त्यावरूनही कळून येते”.

अहिंसेबद्दल, मानव व मानवेतर प्राण्यांबद्दल सन्मदयता, संवेदनशील असणाऱ्या महात्मा गांधींच्या विचारांची नैतिकतेची सत्य व अहिंसक मार्गाची आज भारतालाच नाही तर संपूर्ण जगाला गरज आहे. या शोधनिबंधाच्या माध्यमातून थोडीफार जागरूकता व्हावी या हेतूने संशोधिकेने प्रस्तुत संशोधन लेखाची निर्मिती केली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे-

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधिकेने पुढील उद्दिष्टे मांडली आहेत.

1. महात्मा गांधीचे बालपण व प्रारंभिक जीवनाचा अभ्यास करणे.
2. महात्मा गांधीचे दक्षिण अफ्रिकेतील कार्याचा अभ्यास करणे.

3. महात्मा गांधीनी केलेल्या चळवळींचा अभ्यास करणे.

विश्लेषणात्मक विषय विवेचन-

महात्मा गांधींचे बालपण व प्रारंभिक जीवन

मोहनदास करमचंद गांधी यांचा जन्म 2 ऑक्टोबर 1969 रोजी गुजरात मधील पोरबंदर शहरात झाला. त्यांची आई धार्मिक तर वडील ब्रिटीश राजवटीत एका छोट्या संस्थानचे दिवाण होते.

वयाच्या 13 व्या वर्षी त्यांचा विवाह कस्तुरबा यांच्याशी झाला. नोव्हेंबर 1887 मध्ये मॅट्रीक पास होऊन, पदवी प्राप्त केली व 4 सप्टेंबर 1888 रोजी ते लंडनला कायद्याचे शिक्षण घेण्यासाठी इंग्लंडला गेले आणि बॅरीस्टर झाले.

महात्मा गांधींचे दक्षिण आफ्रिकेतील कार्य-

गांधीजी 1893 मध्ये एका हिंदी कंपनीचे वकील म्हणून दक्षिण आफ्रिकेत गेले होते. दक्षिण आफ्रिकेत त्यांना गौरतर लोकांबद्दल असलेल्या भेदभावाला सामोरे जावे लागले. तेथे त्यांनी भारतीयांना दिली जाणारी असमान वागणूक अनुभवली. पहिल्या वर्गाचे तिकीट असतानासुद्धा त्यांना पीटरमारित्झबर्ग मध्ये रेल्वे अधिकाऱ्यांनी तृतीय वर्गाच्या डब्यात बसण्यास सांगितले. याला नकार देताच त्यांचा अमपान करून त्यांना डब्यातून ढकलून दिले. या घटनेनंतर गांधीनी अन्याया विरुद्ध आवाज उठवण्यास व समाजात स्वतःचे स्थान निर्माण करण्यास सुरुवात केली.

1894 मध्ये दक्षिणअफ्रिका भारतीय काँग्रेसची स्थापना केली. याच्या माध्यमातून त्यांनी सत्याग्रहाच्या, अहिंसेच्या मार्गाने भारतीयांवरील अन्याया विरुद्ध लढवण्याची नोंद घेण्यास व गांधीशी वाटाघाटी करण्यास दक्षिण आफ्रिकेतील नेता जॉन क्रिस्तिआन स्मटस याला भाग पाडले.

महात्मा गांधींचे चळवळींच्या माध्यमातून कार्य-

1) चंपारण्य सत्याग्रह (1917)

बिहारमधील चंपारण्य येथील युरोपीय निळिच्या मळेवाल्याकडून शेतकऱ्यांवर अत्याचार होत असत. शेतकऱ्यांना सक्तीने नीळ उत्पादन करण्यास लावत व योग्य मोबदला दिला जात नसे. त्यामुळे शेतकरी गरीबीत रहात. त्यांची गावे अस्वच्छ व अरोग्यास हानीकारक ठेवली जात. तेथे दुष्काळ असे पण तरीही इंग्रजांनी अनेक जाचक कर लावले होते. यासाठी गांधीजींनी अहिंसक चळवळ सुरू केली व यशस्वीही झाले. इंग्रजांना त्यांचे पालन करावे लागले.

खेडा सत्याग्रह (1918)

सन 1918 मध्ये गुजरातमधील खेडा जिल्हात दुष्काळ पडला. पिके बुडाली, तरीही शासकीय अधिकारी शेतकऱ्यांकडून जबरदस्तीने शेतसारा वसूल करत.

मोहनलाल पांडे नावाच्या नेत्याने गांधीजींना आमंत्रित केले. गांधीजींनी “साराबंद चळवळ” सुरू केली. शासनाने या चळवळीची दखल घेवून दुष्काळी भागात जमिन महसूल वसुलीला स्थगिती दिली. या चळवळीत गांधीजींना सरदार वल्लभभाई पटेल, डॉ.राजेंद्र प्रसाद, विठ्ठलभाई पटेल यांचे सहकार्य लाभले.

रौलट ॲक्ट (1919)-

भारतातील राष्ट्रीय आंदोलन व क्रांतीकारी चळवळीला प्रतिबंध घालण्याकरीता ब्रिटीश शासनाला नवीन कायद्याची गरज होती. या कायद्याचा अहवाल तयार करण्यासाठी सर सिडने रौलट यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली. या समितीने एप्रिल 1918 रोजी अनारकिकल अँड रिव्हॉल्युशनरी क्राईम ॲक्ट पास केला. या कायद्यातील तरतुदीनुसार कोणत्याही व्यक्तीला विना चौकशी अटक करून, तीन न्यायाधिकाऱ्यांच्या चौकशी मंडळापुढे चौकशी करून शिक्षा करण्याचा अधिकार शासनास मिळाला होता. गांधीजींनी 1919 मध्ये रौलेट कायद्याच्या निषेधार्थ सभा घेतली व 6 एप्रिल 1919 हा दिवस संपूर्ण भारतभर सत्याग्रहाचा दिवस म्हणून पाळण्याचा निर्णय घेतला. या दिवशी हरताळ, उपवास, निषेध मिरवणूका आणि निषेध सभा घेतल्या हा सत्याग्रह कार्यक्रम यशस्वी ठरला.

असहकार चळवळ (1920)

रौलेट कायदा जालियनवाला बाग हत्याकांड, खिलाफत चळवळ, देशात सर्वत्र सरकारने चालवलेले दडपशाहीचे सत्र यामुळे भारतीय जनतेत संताप निर्माण झाला. देशातील वातारवरण सरकार विरोधी झाले. या जनतेच्या भावना लक्षात घेऊन गांधीजींनी असहकार चळवळ सुरू करण्याचा निर्णय घेतला.

10 मार्च 1920 रोजी त्यांनी असहकाराचा जाहिरनामा प्रसिद्ध केला. 4 सप्टेंबर 1920 रोजी लाला लजपतराय यांच्या अध्यक्षेखाली भरवलेल्या काँग्रेसच्या विशेष अधिवेशनात असहकार कार्यक्रम ठरावाला संमती दिली.

चौरीचौरा दुर्घटना (उत्तर प्रदेश 1922)

डिसेंबर 1921 मध्ये अहमदाबाद येथे राष्ट्रसभेचे अधिवेशन झाले. हजारो कार्यकर्ते तुरुंगात असतानासुद्धा असहकार चळवळ जोमाने चालू ठेवण्याचा निर्णय अधिवेशनात घेण्यात आला. 5 फेब्रुवारी 1922 रोजी उत्तरप्रदेशातील गोरखपूर जिल्ह्यात चौरीचौरा गावी जमावाने पोलिस चौकी जाळली. यात 22 पोलिस ठार झाले. या बातमीने गांधीजींना व्यतीत होऊन चळवळ हिंसक बबत चालली म्हणून 12 फेब्रुवारी 1922 रोजी चळवळ स्थगित केल्याचे जाहिर केले. 10 मार्च 1922 ला गांधीजींना अटक होऊन सहा वर्षांची शिक्षा झाली.

मिठाचा सत्याग्रह (1930) दांडी यात्रा

मार्च 1930 रोजी गांधीजींनी मिठावर कर लावण्याच्या विरोधात सत्याग्रह सुरू केला. 12 मार्च ते 6 एप्रिल या काळात मीठ आंदोलन स्मरणार्थ अहमदाबाद ते दांडी, गुजरात असा 400 किमीचा पायी प्रवास (दांडीयात्रा) करण्यात आला. यात हजारो भारतीय सहभागी झाले. भारतातील इंग्रजांची पकड तोडण्यासाठी ही सर्वात यशस्वी चळवळ ठरली. ब्रिटीशांनी 80,000 हून अधिक लोकांना तरुंगात पाठविले.

हरिजन चळवळ (1933)

गांधीजींनी अस्पृश्यांना 'हरिजन' असे नाव दिले. 8 मे 1933 रोजी गांधीजींनी हरिजन चळवळीला मदत करण्यासाठी 21 दिवसांचे आत्मशुद्धीचे उपोषण केले. अशाप्रकारे गांधीजींनी त्यांच्या हयातीत सुरू केलेल्या सर्व चळवळींनी भारत देशाच्या स्वातंत्र्याला पाठिंबा दिला.

महात्मा गांधीजींची सत्य व अहिंसा ही मूल्ये होती जी मूल्ये माणसाचा संपूर्ण व्यक्तीमत्त्व विकास घडवू शकतात. कारण गांधीजी म्हणतात,
“मूल्यांमधून विचार जन्माला येतात.
विचारांमधून शब्द तयार होतात.
त्यातून तुमच्या कृती घडतात.
कृतीमधून माणसांची व्यक्तीमत्त्वे घडतात.
आणि मूल्ये तयार होतात.
अखेर मूल्येच आपले प्राक्तन लिहितात.

30 जानेवारी 1948 रोजी नथुराम गोडसे याने गांधीजींची हत्या केली. अखेरच्या क्षणीसुद्धा गांधीजींच्या तोंडातून शेवटचे शब्द बाहेर पडले ते म्हणजे 'हे राम' वयाच्या 79 व्या वर्षी हा अहिंसक मार्गाचा प्रणेता अनंतात विलिन झाला.

निष्कर्ष –

महात्मा गांधीजींच्या अहिंसक मार्गाची दखल घेऊन जगभरात महात्मा गांधींचा जन्मदिवस (2 ऑक्टोबर) “आंतरराष्ट्रीय अहिंसा दिन” म्हणून साजरा केला जातो. रविंद्रनाथ टागोरांनी त्यांना महात्मा ही उपाधी दिली. त्यांच्या कार्याच्या गौरव म्हणून भारताने तसेच जगाने दखल घेऊन रस्त्यांना गांधीजींचे नाव दिले. रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने 1996 मध्ये महात्मा गांधींचे पोर्ट्रेट प्रदर्शित करून गांधी सिरीजच्या नोटा जारी केल्या. महात्मा गांधीजींचे योगदान शब्दात मोजता येणार नाही. आजही आपण त्यांची तत्त्वे पालन करून समाजात बदल घडवून आणू शकतो.

असे दीपस्तंभाप्रमाणे मार्गदर्शन करणाऱ्या महात्मा गांधीजींचे व्यक्तीमत्त्व म्हणजे सदैव आपल्याला यशस्वी जीवन जगण्यासाठी योग्य रस्ता दाखविणारा दीपस्तंभच जणू.

शिफारशी

1. पूर्व प्राथमिक स्तरापासून ते विद्यापीठीय स्तरावरील सर्व शिक्षकांनी आपल्या विद्यार्थ्यांत पालकांमध्ये महात्मा गांधीची मूल्ये रुजवावीत व स्वतःही आचरणात आणावीत.
2. सामाजातील प्रत्येकाने मानव व मानवेतर प्राण्यांबाबत संवेदनाशील बनावे.
3. राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीने महात्मा गांधीजींच्या सत्य, अहिंसा मार्गाचा अवलंब करावा.
4. शासकीय, निमशासकीय, अशासकीय अधिकाऱ्यांनी सत्य, अहिंसा, गांधीजींच्या मूल्यांची, नैतिकतेची कास धरून भ्रष्टता नाहीसी करावी.

संदर्भ-

- गांधी, मो. क. (1999 सहावी आवृत्ती) सत्याचे प्रयोग आत्मकथा, अहमदाबाद: नवजीवन प्रकाशन मंदीर
- Best, J. W (2007) Research in Education Englewood cliffs N. J prentice Hall
- Kothari, C. R (2005) Research methodology New age , International (p) Limited, publishers. Ansari Road , Daryaganj, New Delhi.
- <https://marathidigital.com> Retrieved on 5 feb 2023
- <https://mr.m.wikipedia.org> Retrieved on 5 feb 2023
- www.marathi.suvichar.com Retrieved on 5 feb 2023